

Henryk Cudak

Rola kultury pedagogicznej rodziców w eliminowaniu dysfunkcji rodziny

---

Pedagogika Rodziny 2/3, 15-22

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Henryk Cudak
Społeczna Akademia Nauk

Rola kultury pedagogicznej rodziców w eliminowaniu dysfunkcji rodziny

1. Wprowadzenie

Rodzina stanowi środowisko społeczne, które może charakteryzować się optymalnymi warunkami do przekazywania swym dzieciom wartości, norm zachowań, kultury bycia, adaptacji społecznej w grupach ludzkich. Jak słusznie dowodzi Z. Tyszka [2003], rodzina w ocenie społeczeństwa polskiego zajmuje czołowe miejsce w hierarchii systemu wartości. Mimo tak wysokiego usytuowania, rodzina współczesna jako wspólnota członków i instytucja wychowawcza przeżywa różne kryzysowe sytuacje, które może zaburzać rozwój, sfery emocjonalne, społeczne i aksjologiczne dzieci i młodzieży.

Problemy wychowawcze, dysfunkcje społeczne rodziny i dzieci tkwią w mikrostrukturze rodzinnej i otaczającym środowisku, wynikają one najczęściej z niskiej kultury pedagogicznej rodziców. Elementami życia rodzinnego, które osłabiają poziom świadomości wychowawczej rodziców jest brak wiedzy pedagogicznej rodziców o wychowaniu i rozwoju dzieci, zbyt mała umiejętność właściwej organizacji życia rodzinnego, brak umiejętności wychowawczo – opiekuńczych, ograniczona odpowiedzialność rodziców za wychowanie i socjalizację dzieci [Cudak, 2011].

Codziennie interakcje w życiu rodzinnym są z reguły spontaniczne, mimowolne, niecelowe, nieplanowane – przebiegają one bez refleksji pedagogicznych rodziców. Stąd też mogą one zaburzać normy zachowań, dewaluować wartości życia społecznego, rodzinnego, wykraczać poza przyjęte pozytywne wzory współdziałania w grupach społecznych. Nieświadome działania rodzicielskie mogą powodować dysfunkcje w rodzinie, których konsekwencją są zagrożenia emocjonalne, socjalizacyjne, moralne [por. Świdarska, 2011a]. Tym negatywnym zjawiskom społecznym towarzyszą konflikty, agresja werbalna, przemoc fizyczna i psychiczna, stresy, napięta i nerwowa atmosfera życia domowego. Stan takiej dysfunkcyjności rodziny, która graniczy często z patologią społeczną w sposób bezpośredni przyczynia się do zagrożeń wychowawczych, opiekuńczych i socjalizacyjnych dzieci i młodzieży.

2. Dysfunkcyjne zachowania dzieci i młodzieży i ich uwarunkowania rodzinne

Zjawisko patologii społecznej i dysfunkcji w zachowaniach dzieci i młodzieży daje się coraz wyraźniej obserwować w różnych grupach rówieśniczych, w środowisku szkolnym, lokalnym i rodzinnym. Negatywne ich zachowania wywołują większe bądź mniejsze szkody społeczne powodując zagrożenia emocjonalne, funkcjonalne i aksjologiczne w strukturach życia ludzkiego.

Z reguły tym dysfunkcjom w zachowaniach społecznych towarzyszą aktywne konflikty, patologie, agresja w interakcjach międzyludzkich, przemoc w stosunku do słabszych jednostek i grup młodzieżowych, nienawiść i wrogość do innych, brak wewnętrznej kontroli, samoświadomości i zrozumienia w środowisku lokalnym, szkolnym czy rówieśniczym. Dysfunkcje w zachowaniach dzieci i młodzieży można określić jako negatywny układ postaw wobec jednostek, grup społecznych, społeczeństwa, przyjmowanie wartości i wzorów zachowań niezgodnych z uznawanymi w społeczeństwie skłaniające do aspołecznego postępowania jednostek wyrządzając szkodę i krzywdę innej osobie, grupie rówieśniczej czy rodzinie.

Nasilenie dysfunkcji wychowawczej czy patologii społecznej u dzieci i młodzieży może występować w postaci:

- lekkiego stopnia zaburzeń w zachowaniach,
- znacznego poziomu nasilenia patologii w zachowaniach społecznych.

Pierwsza postać – lekki stopień – dysfunkcji zachowań przejawia się jednostkowym zaburzonym zachowaniem emocjonalnym, społecznym wobec innych osób, które wykraczają poza przyjęte zasady kultury i normy w interakcjach międzyludzkich. Zachowania te są o małej szkodliwości społecznej, jeszcze nie utrwalone. Dlatego też można je korygować i eliminować zarówno w środowisku lokalnym, szkolnym, jak i rodzinnym.

W przypadku znacznego nasilenia poziomu patologii społecznych młodzież przejawia zachowania negatywne z dużą częstotliwością. Zachowania te są już utrwalone i zaburzają funkcjonowanie grup społecznych, uniemożliwiają społeczne, psychiczne i moralne współzycie z innymi osobami lub grupami ludzkimi, świadomie lekceważą normy i wartości międzyludzkie, powodując tym zachowaniem konflikty z otoczeniem, cierpienie i ból psychiczny w społecznych kręgach [Pytka, 1995]. Tę grupę dysfunkcji wychowawczych u dzieci jest trudniej wyeliminować, gdyż często zaburzona jest w tych jednostkach sfera emocjonalno – wolowa, a także cechy osobowości, które zniewalają swym zachowaniem środowisko społeczne, w którym przebywają. Środowisko to, niejako przyzwala na negatywne, niezgodne z normami społecznymi zachowania, ponieważ w nim kształtowały się i rozwijały cechy dysfunkcji czy patologii społecznej dzieci i młodzieży.

Wśród dzieci w wieku szkoły podstawowej dysfunkcje wychowawcze są na ogół odwracalne, nie przybierają jeszcze form patologii społecznej w postaci trwa-

łych i częstych zjawisk kradzieży, rozbojów, czynów przestępczych, alkoholizmu czy narkomanii. Zazwyczaj są to zaburzenia w zachowaniach przybierające postać lekkich dysfunkcji społecznych, nie oznacza to jednak, że środowisko rodzinne, czy szkoła może je lekceważyć. Jeżeli dzieci, u których obserwuje się początkową fazę dysfunkcji w zachowaniach nie zostaną w porę poddane oddziaływaniom wychowawczym w sposób celowy i świadomy, rodzice nie będą reagować na wykroczenia moralne, aksjologiczne, przyjętych norm społecznych, wówczas będą zagrożenia patologiczne utrwałać się, pogłębiać i upowszechniać, stając się coraz bardziej niebezpieczne dla otoczenia społecznego. Wyeliminowanie tych zagrożeń dysfunkcyjnych staje się problemem zarówno dla rodziców, którzy często nie radzą sobie z wychowaniem własnych dzieci, jak i dla szkoły, której resocjalizacja nie przynosi korzystne wychowawczo efekty.

Spośród różnych uwarunkowań, które mogą stanowić źródło zachowań patologicznych u dzieci (szkoła, grupa rówieśnicza, środowisko lokalne, rodzinne), najbardziej znaczącym środowiskiem przyczyniającym się do powstawania, rozwoju dysfunkcji społecznej jest rodzina. Słusznie dowodzi S. Cudak [2009], że największy wpływ na kształtowanie się negatywnych zachowań, postaw wobec norm społecznych, wartości ogólnoludzkich przypisuje się rodzinie. Niedostatki życia rodzinnego, konfliktowa atmosfera funkcjonowania domowego stanowią główne przyczyny dysfunkcjonalności wychowawczej u dzieci. Z uwarunkowań rodzinnych L. Pytka [1995], wyróżnił następujące negatywne elementy środowiskowe:

- rozbitcie rodziny, które jest przejawem złego pojęcia rodziców,
- brak pozytywnego wpływu wychowawczego w środowisku rodzinnym,
- brak zainteresowania dzieckiem i opieki nad nim,
- negatywny wpływ wywierany przez rodziców, awantury, agresja, przemoc, alkoholizm, których świadkiem jest dziecko,
- odtrącenie emocjonalne dziecka przez rodziców.

Na podstawie badań środowiska rodzinnego H. Cudak [2011] wymienia przy najmniej pięć czynników powodujących dysfunkcje wychowawczą i patologię społeczną dzieci tkwiące w rodzinie. Należą do nich:

- Negatywne nastawienie psychiczne rodziców do dziecka. Widoczna tu jest wyraźna korelacja między odrzuceniem emocjonalnym, głównie matki a dysfunkcjonalnością w zachowaniach w środowisku rodzinnym i pozarodzinnym dziecka.
- Niekonsekwencja w oddziaływaniach rodzicielskich w stosunku do różnych, często niestosownych zachowań dziecka.
- Stosowanie metod wychowawczych w rodzinie w postaci wymuszania, bicia, agresji, ostrych i otwartych konfliktów, brutalnego traktowania dziecka.
- Przekaz dysfunkcjonalnego i patologicznego wzorca zachowań rodziców w środowisku rodzinnym.

- Obojętność jednego bądź obojga rodziców wobec problemów rozwojowych, wychowawczych, losowych i edukacyjnych dziecka.

Oprócz tych czynników środowiska rodzinnego, dość istotnych, w kształtowaniu dysfunkcji wychowawczych zachowań u dziecka, występują także inne, mające zaburzający wpływ na właściwy jego rozwój emocjonalny i społeczny. Są to negatywne sytuacje życia rodzinnego natury emocjonalnej, aksjologicznej i socjalizacyjnej w postaci lekceważenia norm społecznych i wzorów zachowań w interakcjach międzyludzkich przez rodziców w obecności dzieci, rozluźnienie bądź brak więzi emocjonalnych w środowisku rodzinnym, uzależnienie rodziców bądź jednego z nich od alkoholu lub środków odurzających, przyjmowanie systemu wartości odrzucanych przez większość rodzin i teleologię funkcjonowania społecznego, traumatycznej, niezycliwej i nerwowej atmosfery życia domowego.

Zachowania bądź podejmowane działania rodzicielskie z pogranicza patologii społecznej występują najczęściej w postaci obiektywnych rodzicielskich zachowań dysfunkcyjnych skierowanych na dziecko w codziennych negatywnych interakcjach bez subiektywnych intencji czynienia szkody swym dzieciom. Rodzice bez refleksji wychowawczej i pedagogicznej przejawiając zachowania dysfunkcyjne sądzą, że postępują należyście. Jest to niejako uznany przez nich funkcjonujący na granicy patologii społecznej sposób interakcji i działań socjalizacyjnych, opiekuńczych i emocjonalnych w stosunku do dzieci w środowisku rodzinnym.

Dokonując analizy zachowań dzieci i młodzieży z dysfunkcją wychowawczą i patologią społeczną K. Pospiszyl [1995] wyodrębnił w swej klasyfikacji trzy ich rodzaje: zachowania przestępcze, zachowania neurotyczne, zachowania psychopatyczne. Zachowania przestępcze zostały tu określone na podstawie stwierdzonego odstępstwa od przyjętych norm prawnych, natomiast zachowanie neurotyczne i psychopatyczne jest oceniane w kategoriach odstępstwa od tzw. norm psychicznych. K. Pospiszyl pomija tu ważną kategorię negatywnych zachowań dzieci z objawami patologii społecznej, jakie stanowią odstępstwo od norm społecznych przyjętych przez ogół społeczeństwa. Do tych patologicznie społecznych zachowań należy zaliczyć: notoryczne kłamstwa w otoczeniu społecznym, popadanie w konflikty w środowisku rówieśniczym, szkolnym i rodzinnym, ucieczki z domu, wagarowanie, nadużywanie alkoholu, agresywne zachowania w interakcjach międzyludzkich, niszczenie mienia społecznego, nieuznawanie wartości prospołecznych.

Zjawisko patologii społecznej wśród dzieci i młodzieży ma tendencję wzrostową. Podejmowane przez szkołę i inne instytucje oświatowo – wychowawcze zadania dotyczące eliminowania trudności wychowawczych u dzieci, ich patologii zachowań i nieprzystosowania społecznego są często nieskuteczne. Brak efektywności i skuteczności w realizowanej profilaktyce społecznej młodzieży będącej na granicy patologii społecznej wynika stąd, iż dzieci i młodzież z dysfunkcją wychowawczą przebywają wciąż w środowisku rodzinnym, które było przyczyną

i źródłem tworzenia się i rozwoju zaburzeń w zachowaniu i przystosowaniu się do życia społecznego. Środowisko domowe tych dzieci oddziałuje, często negatywnie, bez refleksji pedagogicznej, z niską świadomością rodzicielską, nie posiadając wiedzy o metodach wychowawczych, środkach i celach, a także okresach rozwojowych dzieci i młodzieży. Wzory czynności rodzicielskich często są diametralnie różne od prawidłowości opiekuńczo-wychowawczych przyjmowanych w normalnie funkcjonujących rodzinach. Negatywne wzory zachowań rodzicielskich ujawniają się przede wszystkim w postaci konfliktów, agresji rodziców, traumatycznej atmosfery domowej, kłamstwa, niekonsekwencji w działaniach rodziców, negatywnych relacji społecznych i emocjonalnych między członkami rodziny. Zaspokajanie potrzeb psychicznych i społecznych przez rodziców swoim dzieciom przejawia wiele braków, niedostatków i ułomności. Odpowiedzialność za wychowanie, opiekę, kulturę zachowań, edukację rodzice przerzucają na szkołę i placówki wychowawczo-kulturowe, uwalniając się w ten sposób od obowiązków opiekuńczo-wychowawczych i odpowiedzialności rodzicielskiej za losy życiowe i rozwojowe własnych dzieci. W środowisku domowym dzieci z dysfunkcją wychowawczą są częściej karane niż nagradzane. Kary stosowane przez ojca i matkę są z reguły niewychowawcze w postaci bicia dziecka, poniżania jego godności, gniewu i obrażania się na dziecko, ciągłe wyzywanie i ośmieszanie jego osoby. Dzieci z zachowaniami patologii społecznej nie są wspierane przez rodziców w sferze edukacyjnej, społecznej i emocjonalnej, dlatego też często odczuwają osamotnienie we własnej rodzinie. Występuje brak związków uczuciowych w relacjach społecznych dzieci z rodzicami.

Przedstawione zaburzone elementy kultury pedagogicznej środowiska rodzinnego powodują powstawanie, rozwój i utrwalanie patologii społecznej u dzieci.

3. Potrzeba doskonalenia kultury pedagogicznej rodziców w procesie eliminacji dysfunkcji rodziny

W procesie wychowania dziecka szczególną rolę należy przypisywać rodzinnemu środowisku, gdyż rodzina jest dla niego pierwszym środowiskiem wychowawczym i najważniejszym, bo emocjonalnie oddziałującym na jego osobowość. Wszelkie zaburzenia wychowawcze, opiekuńcze, socjalizacyjne i emocjonalne mające miejsce w rodzinie zagrażają w adaptacji społecznej dziecka, powodując jego dysfunkcje w zachowaniach rodzinnych i pozarodzinnych.

Proces resocjalizacji społecznej młodzieży jest możliwy w sytuacji zmiany oddziaływań dotychczasowego środowiska rodzinnego. Zmiany te muszą dotyczyć w poglądach, postawach, metodach i emocjonalno – społecznych relacjach rodziców z dzieckiem. Rodzice muszą dokonać własnej refleksji nad całokształtem dotychczasowych oddziaływań rodzicielskich, atmosfery domu rodzinnego, sposobu nagradzania i karania oraz zaspokajania potrzeb psychicznych i społecznych dziecka.

Przemyślenia te winny być połączone z potrzebą doskonalenia wiedzy rodziców o dziecku, wrażliwości na jego potrzeby emocjonalne, wzrostu odpowiedzialności za losy dziecka oraz tworzenie życzliwej atmosfery wychowawczej [por. Świdarska, 2011b]. Doskonalenie środowiska rodzinnego wyeliminuje z pewnością intuicyjne i przypadkowe oddziaływania rodzicielskie, często zagrożone współczesnymi problemami życia społecznego i ekonomicznego. Rodzina przyjmować będzie świadome i celowe działania opiekuńczo-wychowawcze w stosunku do dziecka.

Podnoszenie rzeczywistego stanu kultury pedagogicznej, która uwewnętrzniać się będzie w świadomości wychowawczej rodziców następuje w drodze wielostronnego zdobywania wiedzy pedagogicznej i psychologicznej dotyczącej wychowawczej roli rodziny, tworzenia warunków emocjonalno-społecznych dla optymalnego rozwoju dziecka oraz aktywnego współdziałania ze szkołą i jego wychowawcą. Wzrost świadomości wychowawczej rodziców i ich odpowiedzialności za środowisko rodzinne, zwłaszcza dzieci w nim funkcjonujące przyczyni się do zmiany postaw, poglądów, relacji emocjonalnych, metod postępowania z dzieckiem. Proces eliminacji dysfunkcji rodziny będzie następował wówczas, jeśli dokonana będzie zmiana w świadomości rodzicielskiej wynikającej z doskonalenia kultury pedagogicznej rodziców. Elementy tej kultury wychowawczej występują w postaci charakterystycznych cech środowiska rodzinnego, jak: atmosfera życia rodzinnego, życzliwe postawy rodzicielskie, wrażliwość na potrzeby dzieci oraz umiejętne oddziaływania wychowawcze rodziców [Cudak, 2010].

Atmosferę życia domowego wyznaczają cechy osobowe rodziców, emocjonalne związki między jej członkami oraz całokształt warunków życia rodziny. Readaptacja społeczna dziecka może następować w życzliwej, twórczej, serdecznej, pełnej miłości i zrozumienia oraz wzajemnego współdziałania we wspólnocie rodzinnej. Miła i ciepła atmosfera rodzinna powoduje tworzenie optymalnych warunków w środowisku rodzinnym, w którym przebiega proces społecznego uczenia się dzieci wartości i norm zachowania. Życzliwe i pełne uczuć relacje między rodzicami mogą mieć wpływ na proces wychowawczy w rodzinie. Kształtują one optymalne stosunki między rodzicami i dziećmi. Młodzież z zaburzeniami emocjonalnymi i społecznymi funkcjonujący w środowisku, w którym przejawiana jest korzystna i ciepła atmosfera może dzielić się radościami i sukcesami, eliminować trudności i zmartwienia. Sytuacje te wprowadzają równowagę psychiczną, stymulują rozwój społeczny, także u dzieci z trudnościami wychowawczymi i zagrożeniami społecznymi.

Istotnym elementem kultury pedagogicznej są poglądy rodziców na wychowanie i rozwój dziecka oraz właściwe postawy rodzicielskie przejawiane w środowisku rodzinnym. Decydują one o zachowaniach rodziców wobec dziecka, jego akceptacji, miłości i uznania. W rodzinach, w których przejawiane są właściwe postawy rodzicielskie następuje proces eliminowania dysfunkcji rodziny. Dzieci w tym środowisku domowym czują się bezpieczne, pewne siebie. Zmienia się wów-

czas zaufanie dziecka wobec rodziców, zachowuje się swobodnie, jest aktywne i zrównoważone emocjonalnie w podejmowanych działaniach. Właściwe interakcje między rodzicami i dziećmi, wyrażające się w pozytywnych postawach rodzicielskich optymalizują efektywność wychowania w rodzinie, a także umacniają więzi emocjonalne między członkami wspólnoty rodzinnej. Serdeczne nastawienie emocjonalne do dziecka w postawach macierzyńskich i pełna akceptacja w postawach ojcowskich decyduje o powstaniu pozytywnych cech osobowości, nawet u młodzieży, która przejawia dysfunkcje wychowawczą.

Znaczącymi elementami kultury pedagogicznej są umiejętności wychowawcze rodziców. Obejmują one pewne rzeczywiste oddziaływania wychowawcze stosowane przez rodziców, głównie realizowane metody wychowawcze (nagrody i kary), współdziałanie ze szkołą oraz świadome tworzenie sytuacji wychowawczych dla dziecka [Ruszkiewicz, 2006]. Stosowanie przez rodziców – z pełną refleksją – nagród wychowawczych, w tym i nagród uczuciowych, wyeliminowanie ze środowiska oddziaływań rodzicielskich kar poniżających godność dziecka może optymalizować jego rozwój osobowy, poprawiać relacje emocjonalne i społeczne z rodzicami, tworzyć ściśle więzi uczuciowe w środowisku rodzinnym. Świadome tworzenie sytuacji wychowawczych dostarczają dzieciom pozytywnych doświadczeń społecznych, przekazują korzystne społecznie poglądy i normy zachowań, które mogą dokonywać przewartościowań w dotychczasowych patologicznych zachowań młodzieży.

Zaspokojenie potrzeb, szczególnie psychicznych i społecznych dzieciom należy także do elementów kultury pedagogicznej. Rodzice eliminując dysfunkcję społeczną i emocjonalną najpierw winni rozpoznać potrzeby dziecięce, a następnie z pełną świadomością zaspokajając je. Do istotnych potrzeb psychospołecznych u dzieci jest potrzeba miłości, akceptacji, życzliwości, kontaktu społecznego, aktywności, bezpieczeństwa. Racjonalne ich zaspokajanie stymuluje rozwój dziecka, eliminuje jego trudności wychowawcze, a nawet patologie społeczne, gdyż miłość rodzicielska, ciągły serdeczny kontakt fizyczny i emocjonalny we wspólnocie rodzinnej wyzwała wzajemną bliskość uczuciową, życzliwość, porozumienie emocjonalne, nawiązywanie pozytywnych relacji w środowisku rodzinnym.

4. Uwagi końcowe

Rodzice a nawet profesjonalni nauczyciele – wychowawcy w placówkach oświatowych nie uświadamiają sobie niepokojącego zjawiska wzrostu dysfunkcji emocjonalnej i wychowawczej oraz patologii społecznej we współczesnej rodzinie. Niedostrzeżone w porę trudności wychowawcze u dzieci w środowisku rodzinnym, powodują nasilenie objawów patologii zachowań, lekceważenia norm społecznych, przyjmowania własnych – często negatywnych – wartości życiowych. Stają się one zagrożeniem dla rodziny, społeczności lokalnej, przyczyniają się do

zaburzenia adaptacji w grupach społecznych i globalnym społeczeństwie.

Założenie współczesnej pedagogiki, a także i ideologii państwa jest poglądem, iż rodzina w procesie wychowania dzieci spełnia najważniejszą rolę. Jest ona odpowiedzialna za opiekę, socjalizację i przygotowanie młodego pokolenia do życia w społeczeństwie. Tak postawiona teza – należy uznać jej słusność – musi prowadzić w konsekwencji do przygotowania młodzieży jako potencjalnych przyszłych rodziców i aktualnych rodziców do właściwego wypełniania obowiązków i zadań rodzicielskich, organizacji wychowania i tworzenia więzi emocjonalnych we wspólnocie rodzinnej. Tylko świadomi wychowawczo, z wysoką kulturą pedagogiczną, rodzice mogą z jednej strony tworzyć system pożądaných i korzystnych działań rodzicielskich w celu optymalizowania rozwoju, adaptacji społecznej, edukacji i losów życiowych swych dzieci. Z drugiej strony odpowiednio wysokie przygotowanie rodziców do życia we wspólnocie rodzinnej, poznania ich z właściwościami opiekuńczo-wychowawczymi i konieczności tworzenia życzliwej atmosfery życia domowego mogą być tymi czynnikami środowiska rodzinnego, które eliminować będą trudności wychowawcze, a nawet patologię społeczną dzieci. Te sytuacje rodzinne, które oparte są na wysokiej kulturze pedagogicznej będą z pewnością korzystne dla procesu eliminowania dysfunkcji społecznej, emocjonalnej, aksjologicznej: w środowisku rodzinnym.

Słowa kluczowe: kultura pedagogiczna, dysfunkcje rodziny

Keywords: pedagogical culture, family dysfunction

Bibliografia:

Cudak H., *Rodzinne paradygmaty środowiska wychowawczego* [w:] E. Lewik-Tsirigotis, G. Pietruszewska-Kobiela (red.), *Dziecko*, Wieluń 2010.

Cudak H., *Dysfunkcje rodziny i jej zagrożenia*, „Pedagogika Rodziny” 2011, nr 1(2).

Cudak S., *Style wychowania w rodzinie zrekonstruowanej* [w:] S. Cudak (red.), *Problemy wychowawcze we współczesnej rodzinie polskiej*, Kielce 2009.

Pospiszyl K., *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1995.

Pytka L., *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne i metodyczne*, Warszawa 1995.

Ruszkiewicz D., *Funkcjonowanie rodziny niepełnej z samotnym ojcem*, Toruń 2006.

Świdarska M., *Ojciec w opiece i wychowaniu dziecka*, *Pedagogika Rodziny. „Family Pedagogy, Kwartalnik”* 1(3/4)/2011 (a).

Świdarska M., *Profilaktyka otyłości u dzieci i młodzieży* [w:] *Styl życia i zachowania prozdrowotne – wybrane konteksty*, Łódź 2011 (b).

Tyszka Z., *Rodzina we współczesnym świecie*, Poznań 2003.